

Валентина Бонджолова*
ВТУ „Св. св. Кирил и Методиј“
Филологически факултет
Катедра по съвременен български
Надежда Делева,
Иван Димитров
Медицински университет
„Проф. д-р Параскев Стоянов“, гр. Варна
Факултет по медицина
Катедра по неврология

УДК 811.163.2'344.2
Оригинални научни рад
Примљен: 9. 9. 2011.

ФОНЕСТЕМАТА КАТО СУБМОРФЕМНА ЕДИНИЦА

В статията се разглеждат въпросите за същността, идентификацията и функционирането на фонестемата. Обект на изследване предимно от литературознанието, фонестемите остават недостатъчно изучени от лингвисти, психо- и невролингвисти. В англоезичната литература се приема, че тези звукосъчетания, подобно на морфемите, проявяват семантични свойства и участват в процесите на вербализация. Защишава се тезата, че независимо че не са композиционни елементи, те участват в продуцирането на неологизми и така проявяват, макар и частично, свойството продуктивност. Тези аспекти са по-малко разглеждани в българската литература. Представят се и нови примери на подобни елементи в български литературни източници, които носят характеристиките на фонестеми. Подчертават се различните аспекти и значението на системното изучаване на фонестемите в българския език.

Ключови думи: фонестема, невролингвистика

Езиковата система включва единици от различни нива, като за минимална е призната фонемата, която се определя като минимална еднопланова единица – т.е. тя има план на изразяване, но няма план на съдържание. Именно тази едноплановост е основният признак, по който тя се различава от следващата в йерархията – морфемата, която е минимална двупланова единица. Но все пак звуковете могат да имат изобразителна, емоционална, стилистична функция в текста, което е свързано с разглеждането им като част от изразните средства в художествения текст, особено в поетичния. С подобни въпроси се занимават фоностилистиката и фоносемантиката. Звуковата символика обаче в по-голяма степен като че интересува литературоведите, отколкото езиковедите. Все още звукоизобразителните средства са една от най-слабо изучените области на езика.

Както отбелязва Ж. Колева, емотивността може да се изрази и със семантична мотивация (метафоричен пренос), и морфологично (чрез експресивен афикс), и фонетично (чрез образуване на звукоизобразителна дума) [Колева 2008: 16]. В наблюдаваните от нас случаи този процес е развит на по-друго ниво, като се използват звукоизобразителните (звукоподражателни и звукоимовични) възможности на думите, които нямат звукоподражателен характер.

* bondjolova@yahoo.co.uk

Още Ян Бодуен де Куртене, анализирайки психичното в езика, говори за разделяне между фонетика и психофонетика, но и за задължително тясно взаимодействие между тях, като за психично смята онова, което не е съзнателно, а може да се осъзнае като представа, понятие или група представи и понятия [Куртене 1963: 58].

Сред термините, с които се представя семантичната роля на звуко-буквените комплекси, е фонестема. В прегледа на терминологията, свързана със звуко-символизма, който прави Ж. Колева, се отбелязва и употребата на този термин. Той е свързан с търсенето на емотивни значения, формирани около звукосъчетания въз основа на аналогия, което се обозначава като „конвенционален звуков символизъм”, като „неродствени връзки между думите” (word affinities) [BOLINGER 1940]. Фонестеми [HOUSEHOLDER 1946] се наричат звуко-символичните групи съгласни, които се формират в рамките на конкретния език в резултат на конвергентни процеси. Тъй като се изтъква наличието на значение при тях, те се съотнасят с морфемите, като се назовават още субморфемите [ABELIN 1999: 17–20] или психоморфемите [MARKELL–HEMP 1960].

Терминът „фонестема” (от гръцки „phone” и „aisthanomai”, означаващи съответно „звук” и „възприемам”) е употребен за първи път от Firth, който не дава ясна дефиниция за същността му, но обозначава по този начин групата sl- и смята, че sl-лексиката в английския език има в по-голяма или в по-малка степен пейоративна окраска [Firth 1930]. Но най-ранното предположение за знакови характер на началните консонантни съчетания в английския език е на Джон Уолис (1653 г.), който въз основа на статистически анализ открива определени значения в съчетанията STR, ST, THR, BR, GR, CR, CL, SL, SP, SK, SKR, макар че те изглеждат прекалено обобщени [Данилова 2008].

Днес фонестемата, макар и все още с недостатъчно установена позиция, се дефинира като звук или по-често звукосъчетание – начално или крайно, силabisческо, което, без да е морфема, проявява определени семантични свойства [Данилова 2007]. В процеса на своето функциониране в поетичните текстове фонестемите въздействат върху естетическото възприемане, мнението и ценностната система на адресата с цел да формират определени конотации, образи, отношения към обекта [Солодовникова 2009]. Следователно фонестемата заема средишно положение между фонемата и морфемата; тя представлява звукосъчетание, което се среща като компонент на морфемите, но няма морфемен характер. В сравнение с морфемата нейното значение е по-размито. Освен това тя не отговаря на критериите за съставност. Фонестемите представляват случай, при който вътрешната структура на думата не е съставна, т.е. една дума, в която има фонестема, съдържа материал, различен от морфема. Фонестемата не се покрива и със съдържанието и обема на сричката, тъй като не е свързана с организация на звуковия състав на думата при произношение и за нея не е задължително присъствието на вокал – дори по-често фонестемите представляват само консонантни съчетания. Фонестемите не съществуват извън думите, техните семантични свойства се формират и разкриват на фона на думите, чиито компоненти са, по асоциативен път. Според дефиницията на Ахманова фонестемата е повтарящо се съчетание от звукове, подобно на морфемата, доколкото с фонестемата се асоциира определено съдържание, но се отличава от морфемата с пълното отсъствие на морфологизация на останалата

част на словоформата [Ахманова 1969: 496]. Този специфичен звуково-буквен фрагмент, който е общ за дадена група думи, обикновено е част от коренната морфема.

Фонестемата трябва да се разграничи от междуметията, които изразяват някакви чувства или емоции, но не притежават значение. Така например с междуметията „брр” някои хора показват, че им е студено или че изпитват отвращение към нещо. Тя е различна и от звукоподражанията, които са имитация на природни звуци. Например звукоподражанието „бръм” се използва за имитиране на звук от моторно превозно средство. И в двата случая наблюдаваме наличие на консонантна група „бр”, но думите не са сродни, макар да създават сходни слухови асоциации.

Фонестемата като единица е важна в психо- и невролингвистичните проучвания. Фонестемите са свидетелство за усърдието на човешката способност да кодира и използва неуловими статистически асоциации в лингвистичната среда. Тяхно ключово свойство е, че единствената им проява е като рекурентни двойки от формени и семантични качества на думите. Рекурентността е достатъчна, за да им позволи да играят роля в несъзнателното обработване на езика, както и, възможно, в измислянето и интерпретацията на неологизми. Фонестемите се анализират и с оглед на тяхната роля в процесите на продуциране на думи. Невролингвистичното им значение се разкрива в обсъжданията от гледна точка на теориите за морфологията на думите и за езиковите мозъчни корелати [Bergen 2004].

Експериментално е установено, че фонестемите оказват прайминг ефекти, подобни на ефектите, докладвани за композиционните морфемите. Тези ефекти не могат да се обяснят като резултат от семантично или фонологично priming влияние, а по-скоро може да се приеме, че споделеното участие на форма и значение сред думите в лексикона е ключов фактор в тяхната свързаност и морфологичната композиция не е от значение за ролята, която вътрешната структура на думата играе в обработването на езика. Фонестемите, макар и некомпозиционни, са частично продуктивни [Bergen 2004].

Според Т. Белова звуковете и буквите формират асоциативни връзки както при слушане и четене на роден, така и на непознат език. Възприемайки непознатата дума, ние първо чуваме нейното звучене или виждаме графичния ѝ облик. На този етап възникват определени асоциации, като се търси връзка между формата и значението. Основни фактори при формирането на асоциативни връзки са артикулационно-акустичните особености на звуковете и наличието на сходни по звучене думи в родния език. Сугестивната функция зависи както от артикулационно-акустичните особености на звуковете, така и от тяхната честота в речника или в конкретния текст [Белова 2009:11].

Ако разгледаме една от най-анализираните творби в българската литература – „Обесването на Васил Левски” на Хр. Ботев, ще видим, че звукописът (алитерацията) засяга съчетания, които нямат характера на морфемите, но имат звукоизобразителна сила – групата от веларен съгласен [г] и вибрантен [р]:

Гарванът грачи грозно, зловещо...

Именно такива групи като [гр-] могат да се разглеждат като фонестемите в българския език, тъй като – без да е морфема – тя се свързва със семантичен компонент, който в случая е негативен в емоционален план и предполага тя-

гостно въздействие. Според изследователите на Христо Ботев тук алитерацията създава неочакваност и същевременно зловещо, злокобно усещане. Справка в правописния и в тълковния речник показва, че тази консонантна група се среща като начална в редица думи, които имат негативни конотативни семи: **гроб, грак, грача, гравив, груб, грозен, гранясам, грабя, громя, грях, гръм, грижа** и др., както и в техните производни. При близка употреба в поетичния текст те създават напрегнатост, неприятно усещане. Аналогично е използването им при фонетична анафора и в стиховете на Блага Димитрова, въпреки че две от думите – **гръб** и **гранит** – сами по себе си не съдържат негативни семи:

*никога няма да привдигнат
на гръб надгробния гранит.*

Подобна употреба и възприемане не може да е резултат само на случайност. За възприемането на групата вероятно не е без значение участието на вибрантния съгласен [р] в звукоподражанието **ррр**, което предава ръмжене на звяр, на куче, поради което се свързва с агресивност. В. Въртов привежда редица мнения за възприемането на звука [р], сред които на Платон – „средство за изразяване на всякакъв род движение, на порив“; на Б. Цонев – „грапав звук, произлязъл от движение на предмет по грапава повърхност“; на Ц. Гинчев – „сътресение, рушене, събаряне, (...) гласът на **р** се чува при руренето на водата, при събарянето на някой бряг, стена, хъркоренето на шейната, кога върви по леда, (...) от влаченето и тътрузенето на различни твърди предмети по твърдата земя, от крилето на птиците, на бръмбарите, кога летят с шум“ [Въртов 1995: 82-83]. Според Т. Белова повишаването на честотата на вибрантния [р] може да създаде впечатление още за рязкост, сила, бързина, грубост. Като причина за допълнителната семантична и емоционална натовареност на звуковете и звуковите комплекси тя изтъква интуитивното ни очакване да чуем всеки конкретен звук определено количество пъти. Ако откриваме отклонение от стандарта, даденият текст може да има повишена емоционална натовареност.

Според експериментални данни от изследвания за руския език негативно е възприемането на групата [гн-]. Според данните в изследването на Ив. Леков съчетание от тези звукове с различни гласни като начална група се среща в 39 български думи [Леков 1971: 190]. Справка с тълковния речник показва, че имаме основания да разглеждаме тази фонестема като негативна и за българския език, тъй като е част от думи предимно с негативна конотация: **гнида, гняв, гнусен, гной, гном, гния**, както и техните производни. Също ако един текст е пренаситен с т. нар. шушкови съгласни, както и с [х-] или [ф-], той може да създаде у слушащия негативно впечатление [Белова 2009: 11].

С позитивна семантика се свързва фонестемата [см-], която е начална група в думи с положителна конотация: **смел, смях, смирен, смислен, смяна, смая**, както и [шт-]: **щъркел, щастие, щит, щур, щурец**. Вероятно зад това субективно възприемане на фонестемите стоят обективни данни за преобладаващите семи в лексикалното значение на думите, в които те се срещат. Затова много изследвания са направени именно въз основа на тълковните речници и начина, по който са отразени в тях значенията на думите. Те се отнасят към установяването на т.нар. „обективен звуков символизъм, който се изучава въз основа на анализ на речниковите статии на думите с общи формални показатели и търсенето на определени семантични инварианти – хиперсеми“. Докато

„субективният звуко-символизъм се изяснява вследствие на психолингвистични експерименти, които се стремят да изтъкнат общите тенденции при възприемане на звуковете и звукосъчетанията” [Данилова 2008]. Съществуването на фонестеми в българския език може да се докаже само с подробни изследвания, които да приведат достатъчно експериментални и статистически данни.

Съществуването на фонестемите е обусловено от способността на звуковете да предизвикват първични асоциативни връзки и да се възприемат още преди логическия анализ на лексикалното съдържание на изказването. По експериментален път Б. Берген стига до извода, че в менталния механизъм на рече-производството фонестемите притежават същия статус, както и каноничните морфеми.

Според Ян Бодуен де Куртене поезията – това са тоновете на човешката душа. Изследването на фонестемите в поезията е обусловено именно от възприемането им като „област с най-висока информативност на звуковите единици”, като звуковете могат да допълват лексикалния смисъл, да правят по-изразително съдържанието на текста и да усилят неговото въздействие, както и да създават нов оттенък на смисловото или емоционалното съдържание, да предизвикват определено емоционално впечатление, скрито въздействайки върху подсъзнанието [Белова 2009: 21]. Това разбиране няма защо и как да се подложи на съмнение, освен да се продължат усилията за изучаване на тези процеси. Реципрочен е въпросът за участието на фонестемите в „подсъзнателния” компонент на другия процес, този на вербализация, на лексикализация. Неговото решаване е от съществено значение от психо- и невролингвистична гледна точка. Идентификацията и анализът на фонестемите и тяхното наличие в конкретни езикови и лексикални примери са важна стъпка за създаване на условия за изследване на мястото и участието им в етапите на лексикализация, включващи именно неизяснените все още механизми на доминиращи активации при избора на лема, при продуцирането на лексема и при нейната говорна или писмена екстериоризация. Такъв подход се мотивира и от твърдението, че фонестемите, макар и некомпозиционни, са частично продуктивни и се разглеждат като свидетелство за усърдието на човешката способност да кодира и използва неуловими статистически асоциации в лингвистичната среда [Bose, 2007; Buckingham, 2004]. Защото предизвикателството на „неуловимите статистически асоциации” остава без отговор, ако няма яснота, на първо място, за всички елементи, участващи в тези процеси, едни от които са фонестемите.

Превръщането на словесното изкуство в музика чрез подбор на звукосъчетанията е основен принцип на символистите: според Ръне Гил „При подбора на думите трябва да се изхожда още и от техните звукови ресурси, да се действа така, че желаното и разчетеното им съчетаване да постига математически и невеществен еквивалент на музикален инструмент, с чиято помощ оркестриращият предава конкретното душевно състояние” [Вътов 1995: 81]. По този начин при функционирането си в цялостния поетичен текст отделните звукове и звукосъчетания се възприемат като семантично и стилистично натоварени, защото са съществена част от изграждането на авторовото внушение. Когато звукописът е свързан и със създаване на нова дума, той има важна роля при формиране на нейната семантика. В основата му често стоят персеверации, изразяващи се в устойчива многократна употреба на даден елемент (фонеме, звукосъчетания, фонестеми, морфеми, думи).

В творчеството на Блага Димитрова важен конструктивен и стилообразуващ фактор е повторението. Освен лексикално, то често е словообразователно реализирано или е част от звукописа – асонанси, алитерации и др. Особено интересно е, че в рамките на една поетична творба се наблюдават няколко прояви на повторение, като сравнително често негови компоненти са и новообразувани думи, напр. *аз мигна и се върна вмиг в мига. Все по-напразно дебна миг за бягане от мигновеността*. Анализирайки нейни творби, Т. Бояджиев отбелязва, че „авторката се опира на всичко, което би могло да повиши смисловия интензитет на общоизвестна лексикална основа с индивидуално словотворчество” [Бояджиев 1979: 315]. По този начин поетичната творба се превръща в сложен конгломерат от речеви явления, реализация на различни езикови нива и парадигми. Мултиплицираните звукосъчетания имат характера на фонестеми и създават богат асоциативен фон при възприемане на поезията. Н. Недялкова е една от първите у нас, които отбелязват разглеждането на неологичните рими във връзка с фонестемите [Недялкова 1992: 48]. Именно този тип натрупвания са интересен обект за наблюдение при изследване на прайминга. Важно с оглед изясняване и на феномените от патологичната или вариантна речева продукция е твърдението, че някоя особена последователност от думи може да причини продуциране на изречение с характерен ритъм, налагащ повторение на структурата, явяваща се алтернатива без прайминг. Структурният прайминг се усилва от лексикалното повторение или от семантичното сходство, като всъщност сходството на ниво представителство увеличава тенденцията за сходство на други нива [Martin, Ferreira 2008].

Както подчертава Т. Бояджиев, „често пъти авторите придават или отнемат, видоизменят някои етимологични елементи на установени вече лексикални цялости, за да удовлетворят изискванията за ритъм или рима, за да римуват трудни за римуване думи” [Бояджиев 1979: 316]. Според М. Магнус хората са склонни при образуване на нови думи да използват фонестемите от родния им език [Михалев 2008]. Според описаните от него експерименти при зададена дефиниция, по която да се образува нова дума, обикновено се прибегва до фонестеми. Както и обратно – те са водещи при дефиниране на значението на новообразувани думи. Според него това свидетелства, че носителите на езика възприемат отделни фонеме или съчетания от фонеме като натоварени със значение. Фонестемите като неморфемни, но участващи в структурата на думите елементи, са с доказано психологично значение и с вероятно притежание на съответни невронни представителства. Всъщност тяхното присъствие във всички видове лексикални образци и особено в поетичната реч поставя въпроса за съществуването на нови, неизследвани субпроцеси при несъзнателното преработване на езика, в реализацията на двете езикови способности – продуктивността и креативността [Солодовникова, 2009; Bergen, 2004].

Ако приемем фонестемите за реално съществуващи единици, то изучаването им може да е свързано с различни аспекти – с описание на значението, с което се възприемат, като се разграничават началните и крайните в структурата на думата; с изучаване на ролята им като част от звукописа и звукоимовизма; с проучване на закономерностите при реализацията им като части от новообразувани думи; с анализ на функцията им във връзка с проучването и моделирането на мозъчната дейност при езиковите процеси и т.н. Всички тези проблеми в българския език очакват да бъдат разгледани подробно и задълбочено.

Използвана литература

- ABELIN 1999: Å. Abelin. Studies in Sound Symbolism. Doctoral Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy. Department of Linguistics. Gothenburg Monographs in Linguistics 17. Göteborg University, Sweden, 1999. (цит. по Колева 2008).
- Bergen 2004: Benjamin K. Bergen. The psychological reality of English phonaesthemes. LANGUAGE, VOLUME 80, NUMBER 2 (2004), 290-311.
- BOLINGER 1940: D. L. Bolinger. Word Affinities // American speech. Vol. 15. No. 1, 62–73. (цит. по Колева 2008).
- Firth 1930: J.R. Firth, Speech [Text] / J.R. Firth. – London, 1930.
- HOUSEHOLDER 1946: F. Householder. On the problem of sound and meaning, an English phonestheme // Word. 2, 83–84. (цит. по Колева 2008).
- MARKELL–HEMP 1960: N. N. Markell, E. P. Hamp. Connotative meanings of certain phoneme sequences // Studies in linguistics 15, 47–61. (цит. по Колева 2008).
- Martin, Ferreira 2008: Martin J. Pickering, Victor S. Ferreira. Structural Priming: A Critical Review. Psychol. Bull. 2008, May ; 134(3): 427–459.
- Белова 2009: Т. Белова. Сопоставителен анализ на системата от звукоизобразителни средства на италианския и руския език. Автореферат на дисертацията за соискание на учено степен кандидат на филологически науки. Москва, 2009.
- Бояджиев 1979: Т. Бояджиев. За поетическите неологизми. – В: Помагало по българска лексикология. С., 1979.
- Вътов 1995: В. Вътов. Етюд върху поетическата фоника на българските символисти. – В: Трудове на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“. Т. 31. Кн. 2. 1995. Езикознание. Българската стилистика и нейното изучаване в средните и висшите училища. ВТ, 2001.
- Данилова 2007: М. Э. Данилова. Семантика на рифм в съвременната английска лексика (фоносемантически аспект). Автореферат на дисертацията за соискание на учено степен кандидат на филологически науки. Пятигорск, 2007.
- Данилова 2008: М. Э. Данилова. Из историята на изучаване на фонестемите: диахронични и психолингвистични изследвания. Пятигорск, 2008.
- Делева 2011: Н. Делева. Подходи в изследването на езиковите функции при мозъчни увреждания. Варна, 2011.
- Колева 2008: Ж. Колева-Златева. Славянска лексика на звуко-символическото произхождение. Дебрецен, 2008.
- Куртене 1963: И. А. Бодуэн де Куртене. Разлика между фонетиката и психофонетиката. – В: И. А. Бодуэн де Куртене. Избрани трудове по общо езиковедство: в 2 т. М.: Изд-во АН СССР, 1963. - Т.2. - С.325-330
- Солодовникова: О. Г. Солодовникова. Фонестема като синергетично единство и нейните функции в английския поетически текст (VII - XX вв.) : автореф. дис. ... канд. филол. наук.
- Леков 1971: Ив. Леков. Външна структура на думата в славянските езици. С. 1971.
- Михалев 2008: А. Б. Михалев. Психолингвистична проблематика на фонестемите. – В: Язово съществуване на човека и етноса: когнитивни и психолингвистични аспекти. Материали на IV Международни Березенски четения. Вып. 14. М.: ИНИОН РАН, МГЛУ, 2008. С.140-148.

Валентина Бонджолова, Надежда Делева, Иван Димитров

ФОНЕСТЕМА КАО СУБМОРФЕМНА ЈЕДИНИЦА

Резиме

У раду се разматрају питања природе, идентификације и рада фонестема. Фонестеме, које су углавном предмет истраживања науке о књижевности, остају недовољно проучаване од стране лингвиста, психолингвиста и неуролингвиста. У литератури на енглеском језику претпоставља се да ове комбинације звукова, попут морфема, показују семантичка својства и учествују у процесу вербализације. У раду се заступа теза да, иако нису композициони елементи, фонестеме учествују у производњи неологизама и тако манифестују, чак и делимично, својство продуктивности. Ови аспекти су недовољно разматрани у бугарској књижевности. У овој раду се разматрају и нови примери елемената у бугарској књижевности са карактеристикама фонестема. Истичу се различити аспекти и значај систематског проучавања фонестеме на бугарском језичком подручју.

Valentina Bondzholova, Nadezhda Deleva, Ivan Dimitrov

THE PHONESTHEME AS A SUBMORPHEMIC UNIT

Abstract

The present paper examines the questions of the essence, the identification and the functioning of the phonestheme. Being mainly subject of assessment of literature science, phonesthemes remain insufficiently studied by linguists, psycho- and neurolinguists. In the English language literature it has been admitted that similarly to morphemes, they manifest semantic properties and take part in the processes of verbalization. It has been stated that regardless of the fact that they are not compositional elements, they are involved in the creation of neologisms, and thus exhibit, to some extent, the feature of productivity. These aspects have been studied less in the Bulgarian literature. New examples of such elements in Bulgarian sources, carrying the characteristics of phonesthemes, are presented. The different aspects and the importance of the consistent studying of phonesthemes in Bulgarian language are also underlined.